

ПОЗИЦІЯ АНГЛІЇ У СХІДНОМУ ПИТАННІ 1875-1878 рр. ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА ПОЛІТИКИ “БЛИСКУЧОЇ ІЗОЛЯЦІЇ”

Друга половина XIX ст. у міжнародних відносинах характеризується ключовою роллю Англії, матеріальні ресурси та могутність якої посилювали її впливовість. В історіографії зовнішньополітичний курс Англії, що проводився у цей час зарубіжні та вітчизняні історики пов'язують з поняттям “політика “блискучої ізоляції””.

Дослідники вбачають “блискучість” цієї політики у тому, що Англія була на той час наймогутнішою державою світу, й могла вільно проводити свою зовнішню політику, спираючись на власні сили. Поняття ж “ізоляція” вченими розглядається як небажання Англії мати довгострокові зобов'язання перед іншими державами, тому за весь цей період вона не уклала жодної тривалої угоди, не входила до жодного блоку чи союзу держав [1]. Ці принципи були тим засобом, за допомогою якого, на думку англійських правлячих кіл, Англія могла забезпечити свій подальший розвиток як колоніальна держава [2].

Історія англійської зовнішньої політики другої половини XIX ст. розглядалась у досить великій кількості робіт вітчизняних і зарубіжних вчених. Європейська політика Англії подавалась або як складова частина європейських міжнародних відносин XIX ст., як у працях Д. Тейлора [2] і А. Дебідур [4], або досліджувалися передусім її африканський та азійський аспекти, наприклад у роботах Е. Галеві [5] та І. Галкіна [6].

Однак і на сьогодні залишаються дискусійними проблеми хронологічних меж політики “блискучої ізоляції”, визначення її початку, періодизації.

Так, у радянській історіографії переважно вважалося, що політика “блискучої ізоляції” проводилась протягом другої половини XIX ст., тобто починалась після Кримської війни [1]. Але деякі з дослідників, наприклад С. Захаров, вважали, що політику “блискучої ізоляції” було започатковано діяльністю уряду Солсбері, тобто у 80-х роках XIX ст. [3].

Потребує подальшого дослідження питання про характер політики “блискучої ізоляції” – світовий чи регіональний, співвідношення та роль у ній колоніальних та європейських інтересів.

Щодо Європи, дослідники погоджувались з тим, що головною рисою англійської зовнішньої політики було бажання зберегти політичну рівновагу на континенті і при цьому надавати перевагу дипломатичним методам. Але залишається невизначеним, чи європейський напрямок політики “блискучої ізоляції” представляв єдиний комплекс, чи був реакцією на окремі європейські події. Важливими для наукової реконструкції є і питання про ставлення до зовнішньополітичного курсу англійського суспільства, тобто різних класів, опозиції, окремих політичних діячів, їх вплив на його реалізацію.

Мета даної статті – розглянути політику Англії під час загострення так званого Східного питання у 1875-1878 роках, з'ясувати, які фактори її визначали, яким методам при її реалізації надавалась перевага – дипломатичним чи військовим, а також зробити спробу визначити, чи можна назвати зовнішньополітичну діяльність Англії в Європі цього часу складовою частиною політики “блискучої ізоляції”.

У сучасній науці є багато визначень Східного питання, але зміст їх пов'язаний з Османською імперією та боротьбою великих європейських держав навколо неї. Історіографія Східного питання висвітлювала його або як боротьбу між Заходом і Сходом, що почалась після захоплення турками столиці Візантійської імперії Константинополю у 1453 р. як це робив М. Данилевський [7], або як боротьбу за вплив на Туреччину великих європейських держав після Віденського конгресу 1815 року (роботи А. Дебідур [4] і Д. Тейлора [2]), або розглядалась як прояв традиційного протистояння Росії і Англії, наприклад у дослідженнях М. Тодорової [8] і В. Віноградова [9]. Отже, саме Східне питання, достатньо ґрунтовно вивчено істориками, але позиція Англії щодо нього набагато менше привертала увагу істориків.

У другій половині XIX ст. Східне питання продовжувало залишатися однією з ключових проблем європейської політики. Після подій Кримської війни для європейських політиків і, насамперед, англійських, стало остаточно зрозуміло, що Османська імперія на грані свого розпаду, тому питання стоїть про контроль над нею з боку великих європейських держав [10.-С.113].

Безпосередньо зацікавленими у Східному питанні у період, що розглядається, були три держави: Росія, Англія і Австро-Угорщина. Треба відзначити, що кожна з держав розуміла Східне питання по-своєму, мала свої інтереси у регіоні і плани його розв'язання. Оскільки інтереси трьох держав значно різнилися один від одного, тому їх зіткнення було неминуче. Основними стали протиріччя між Англією та Росією. Серед трьох держав Австро-Угорщина у Східному питанні займала найбільш помірковану позицію і віддавала перевагу спостереженню за суперниками, щоб у разі потреби домовитися з переможцем на свою користь [11.-С.551].

Росія, як православна країна, використовувала той фактор, що у складі мусульманської Османської імперії, у її європейських володіннях, знаходились слов'янські народи, яких нещадно пригнічували турки. Царизм вважав своєю місією об'єднання всіх слов'ян під російським скіпетром. Але Росія разом з тим була азійською державою, і тому малоазійські володіння Туреччини теж її дуже цікавили. Крім того і в інших частинах Азії – Ірані, Афганістані, Індії – російські інтереси стикалися з англійськими [10.-С.113]. Традиційна політика Лондону щодо Туреччини, а саме доктрина єдності і територіальної недоторканості Османської імперії, яка почала формуватися ще з кінця 80-х роках XVIII ст. і остаточно визначилась у 30-ті роки XIX ст., була спрямована на стримування та нейтралізацію будь-яких спроб Росії вирішити долю володінь Османської імперії на свою користь [8.-С.48].

Ще більше ускладнювала ситуацію та обставина, що Росія внаслідок захоплення Константинополю та чорноморських протоків не тільки виходила у Східне Середземномор'я, але значно наближалася до Суецького каналу, який з 1869 р. був головним шляхом до Індії, перлини англійської корони. Цей момент знайшов своє відображення серед правлячих кіл Англії, як так звана теорія “Константинополь – ключ до Індії”. Як бачимо, Східне питання торкалося як європейських (континентальних), так і азійських (колоніальних) інтересів Англії [11.-С.552].

Безпосереднє здійснення англійської зовнішньої політики у 70-х роки XIX ст. залежало від кількох осіб, яких відрізняло розуміння методів втілення завдань, що стояли перед Англією в цей час. Це було досить вузьке коло людей: Дізраелі, який з 1874 р. був прем'єр-міністром, голова Форин офісу – лорд Дербі (у 1874-1877 рр.), лорд Солсбері – з 1877 р. Дізраелі був одним з найактивніших прибічників теорії “Константинополь – ключ до Індії”, завзятим туркофілом, що стояв на позиції рішучих дій, дій з позиції сили. На відміну від нього, лорд Дербі був найбільш пацифічно налаштованим головою Форин офісу за всю історію останнього. Він робив усе можливе, щоб Англія не була втягнута у війну. Лорд Солсбері, прибічник твердого зовнішньополітичного курсу, не мав особливих симпатій до Туреччини і не був таким пацифістом, як лорд Дербі [11.-С.552-597]. Крім того, була ще одна людина, яка дуже впливала на зовнішньополітичний курс Англії причому не тільки у цей час, але протягом усього часу свого перебування при владі. Це була Вікторія – королева Великої Британії, яка ніколи не любила Росію. Також, беручи до уваги потужний вплив опозиції на урядову політику, необхідно сказати, що у події, які висвітлюються, її очолював Гладстон, прихильник національного самовизначення балканських народів.

Отже, коли у 1875 р. внаслідок повстання Боснії, Герцеговини та Болгарії Східне питання вибухнуло, в англійському уряді не було єдиної думки щодо позиції Англії у його розв'язанні. Спочатку Англія взагалі не цікавилась ним, бо займалась своїми імперськими та внутрішніми справами. Але ініціативи так званих північних держав (Росії, Австро-Угорщини та Німеччини) з вирішення Східної кризи, що могли призвести до відновлення Священного союзу, змусили Англію діяти. Так, вона приєдналась до пропозиції Росії та Німеччини виступити з посередництвом між Туреччиною та повсталими проти неї слов'янськими народами через консулів шести великих держав у Боснії та по сусідству. До кінця року комісія консулів продемонструвала свою безкорисність. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини граф Ю. Андраші проконсультувався з Росією та Німеччиною і оголосив ноту Туреччині з вимогами реформ. Англію попросили підтримати її. Сам Дізраелі дуже неохоче сприйняв вимоги, що містилися в ноті до Туреччини, але остання теж попросила Англію приєднатися, і уряд погодився [2.-С.258-259].

На початку 1876 р. напруга навколо Східного питання трохи спала. Але 5 травня 1876 року в Салоніках мусульманськими бунтівниками було вбито французького та німецького консулів [12.-С.37]. Нова ініціатива північних держав – так званий Берлінський меморандум, в якому вони виражали свій протест Туреччини і вимагали від неї проведення реформ, занепокоїла Англію, і вона 19 травня оголосила, що не схвалює цей документ [13.-С.238]. Є

різні думки, чому Англія не підтримала Берлінський меморандум. Наприклад, дехто з дослідників вважає, що це сталося з тієї причини, що через помилку Форин офісу, Дізраелі отримав його не одразу. Але, в світлі тієї політики, яку Англія проводила щодо Туреччини, це виглядає непереконливо. Дізраелі просто вважав, що Туреччина не зможе виконати вимог меморандуму. Треба зазначити, що відношення до Берлінського меморандуму в англійських правлячих колах було однозначним. Наприклад, королева Вікторія вважала, що Англія мусить його підписати, бо Туреччина в іншому випадку теж відкине його [11.-С.562].

Подальше загострення Східного питання влітку 1876 р., а саме оголошення Сербією та Чорногорією війни Туреччині, починає дуже непокоїти Англію з позиції можливого втручання Росії в конфлікт. 9 червня під час обіду у Ротшильда Дізраелі виголосив промову до Росії, досить незвичного, як на Англію, тону. Він заявив російському послу в Англії Шувалову, що “його кабінет довіряє Росії, яка керується мудрими людьми і консервативні принципами, але Росія даремно стримує Сербію та Чорногорію, війна неминуча, так як повстанці воюють за незалежність, яку турки ніколи не допустять”. Дізраелі висловив надію, що Росія і Туреччина домовляться. “Ми вважаємо, що кровопускання неминуче, – заявив він. – Якщо християни переможуть, ми тільки повинні будемо зареєструвати факт, що відбувся, а якщо переможе Туреччина і репресії стануть тиранічними, то великі держави будуть посередничати в ім’я людяності”. Як бачимо, ця промова мала дуже примирливий тон. Англія натякала, що не хоче війни, не бажає втручання Росії, закликала останню надати можливість Туреччині самостійно розібратися зі своїми повсталими підданими [11.-С.564].

Але тоді ж сталася подія, яка поставила Східне питання на перше місце у політичному житті Англії. Суспільна думка цієї країни дізналась про те, як було жорстко придушено Туреччиною повстання в Болгарії. 23 червня опозиційна газета “Daily News” надрукувала статтю про болгарські звірства, в якій її кореспондент повідомляв, що в ході придушення повстання було, за турецькими даними, знищено 18 тисяч болгар, за болгарськими – 30. Газета направила спеціального кореспондента Дж. Макгахана до Болгарії. Там він викривав недобру поведінку прем’єр-міністра та англійського посла у Туреччині Елліота. Відомості про болгарські звірства стали приводом для справжнього вибуху суспільної думки Англії. Та обставина, що суспільна думка могла перейти на бік Болгарії, дуже тиснула на уряд у його політиці у Східному питанні. Це могло завадити Англії підтримати Туреччину, коли це буде необхідно. Уряд мав довести англійському суспільству, що болгарські звірства турків не мали місця [10.-С.115-116].

Дізраелі з самого початку був скептично налаштований до історії про болгарські звірства. До того ж, посол у Туреччині Елліот, також завзятий туркофіл, у своїх донесеннях применшував звірства і замовчував іноді деякі деталі. Тому прем’єр-міністр і більшість кабінету одразу зайняли протурецьку позицію. Уряд намагався представити повідомлення про турецькі звірства в Болгарії як дуже перебільшені, всіляко створював враження, що турецькі обіцянки реформ щирі та серйозні, потрібно було тільки не заважати їх втіленню у життя і, нарешті, що повстання на Балканах – це “справа росіян” [11.-С.566-567]. 26 червня проблема болгарських звірств була вперше порушена у парламенті [12.-С.19-20]. Дізраелі назвав інформацію “Daily News” неправдою, спробою удару по уряду. 10 липня прем’єр-міністр відмітив наявність дій жахливого характеру при придушенні повстання, але заперечував, що при цьому застосовувались тортури. Ситуація для уряду була неприсмна. Але на той момент відомості по болгарським звірствам, які він мав, справдовували їх. Невірній інформованості Дізраелі і кабінету сприяв не тільки посол Елліот, але і Форин офіс. Цілих два тижні пролежала в останньому депеша англійського консула у Русуці. Коли вона потрапила до рук Дізраелі, стало очевидно, що для з’ясування ситуації потрібно провести детальне розслідування [11.-С.568]. Через три тижні мали місце нові дебати в парламенті, на яких вперше виступив зі Східного питання лідер опозиції Гладстон. Він критикував відмову Англії підписати Берлінський меморандум і відстоював право великих держав вимагати реформ від Туреччини [10.-С.116].

Останні дебати парламентської сесії мали місце 11 серпня. На них відбулося слухання доповіді Вальтера Барінга, представника англійського уряду, який був посланий розслідувати болгарські події. Стало очевидно, що факт звірств був у наявності [12.-С.30-31]. Але прем’єр-міністр і далі продовжував відноситися до них, як до звірств у лапках. Голова ж Форин офіс лорд Дербі був шокований і 5-го вересня надіслав Туреччині категоричне попередження, метою якого було налякати її і зробити більш поступливою: “У тому екстремому випадку, якщо Росія

оголосить Туреччині війну, Англія знаходить абсолютно неможливим заступитися за Туреччину”. 30 серпня 1876 р. у Туреччині сталася друга за останні три місяці революція. Дізраелі пророкував, що коли миротворчі зусилля Англії проваляться, то навесні наступного року Росія і Австро-Угорщина спільно виступлять проти Туреччини. Англія на його думку мала бути готова до всього. Дізраелі на всяк випадок розробляв проекти розподілу Туреччини. 4 вересня він писав лорду Дербі: “Константинополь повинен бути вільним портом, нейтральним, під опікою Англії, як Іонічні острова” [4.-С.433-434].

6 вересня з’явилась відома брошура Гладстона “Болгарські жахи”. Країна остаточно різко розмежувалась на прибічників болгарських повстанців – ліберальна інтелігенція, і на захисників тих, хто їх по звирячому придушував – аристократія, велика буржуазія, верхівка державного апарату. Вождем перших був Гладстон, а других – Дізраелі. В своїй праці Гладстон виступав за національну і політичну незалежність Болгарії і співробітництво Англії з Росією в цьому питанні. Захищаючись від обвинувачень Гладстона, Дізраелі використовував всі можливості, щоб довести, що події на Балканах - справа росіян [10.-С.116-117].

У цей час ще тривало сербське повстання проти Туреччини. Поки це було можливо Англія мала своїми миротворчими зусиллями зупинити Східну кризу. Так, у кінці вересня вона представила Туреччині програму на шести тижневе перемир’я, яке дозволило б вести переговори про мир, збереження становища напередодні війни і надавання деякої адміністративної автономії Боснії, Герцеговині і, можливо, Болгарії. Турецький уряд відкинув англійську пропозицію і Дізраелі, побоюючись втручання Росії, звернувся 5 жовтня до Туреччини з новою пропозицією – просто шести тижневе перемир’я і відкриття конференції зі Східного питання за участю європейських держав, що підписали Паризький і Лондонський договори. Франція, Австро-Угорщина, Росія, Італія, Німеччина погодились, але Туреччина наполягала на шести місячному перемир’ї, і щоб за цей час повстанці провінцій Сербія і Чорногорія не отримували допомоги ззовні [4.-С.435]. 31 жовтня Росія надіслала ультиматум Туреччині, і остання 2 листопада погодилась на умови Росії [14.-С.2]. Тоді Дізраелі надав наказ англійському флоту стати на якор у Безікській бухті, тобто майже біля початку Дарданелл. Дербі, намагаючись врятувати ситуацію, запропонував конференцію шести великих держав по Туреччині, яка планувалась на другу половину грудня, по два делегата від сторін. У порядок денний були включені такі питання: територіальна цілісність Туреччини, місцева чи адміністративна автономія для Боснії, Герцеговини та Болгарії, статус-кво для Сербії і Чорногорії, ніяких поступок з боку турків окремим великим державам [2.-С.265].

Поведінка Росії, яка могла в будь-який момент напасти на Туреччину, продовжувала хвилювати Англію, тому на початку грудня 1876 р. уряд попросив імператора Олександра II прийняти англійського посла Лофтуса в Лівадії. Останній поцікавився, чи не прагне Росія заволодіти Індією та Константинополем. Цар і канцлер відкинули будь-які підозри такого роду і погодились на скликання конференції, щоб мирним шляхом вирішити проблему, яка виникла у зв’язку з повстанням слов’ян у європейських володіннях Туреччини. Але у випадку зриву конференції, Росія залишала за собою свободу дій. Було домовлено, що конференція відбудеться у грудні 1876 р. з участю Росії, Англії, Німеччини, Австро-Угорщини, Франції. Але Дізраелі вважав, що буде незайвим показати, що Англія готова до війни у будь-якому випадку. Так, 9 листопада на банкеті у лорда-мера Лондона, він виступив з доповіддю, в якій погрожував Росії війною, підкреслюючи, що Англія найкраще всього готова до війни. Гладстон назвав цей виступ “майже неймовірною провокацією з боку Дізраелі”. Через два дні цар у Москві відповів на виступ англійського прем’єр-міністра, заявивши, що якщо Туреччина не проведе реформ, що поліпшать становище її слов’янських підданих, то Росія оголосить їй війну. Для підтвердження цього у Росії було оголошено часткову мобілізацію, що збільшила армію на 22 дивізії. У свою чергу, Дізраелі зробив спробу домовитись з Німеччиною, щоб та завадила Росії виступити проти Туреччини. Крім того, Дізраелі розвивав плани захоплення Варни, Сінопа, Батума. Як бачимо, він вважав, що якщо Англії і непотрібна війна, вона має бути готова до неї завжди [10.-С.118-20].

Сподівання на уникнення силового вирішення покладалися на конференцію у Константинополі. Дізраелі бажав сам їхати на Константинопольську конференцію, але Дербі його відмовив, бо від росіян був лише посол Ігнат’єв. Як наслідок, поїхав міністр колоній Солсбері. Він діяв з урахуванням об’єктивних умов. Це обурювало Дізраелі. Він писав Дербі: “У Солсбері, здається, багато упереджень. Він не дає собі ради у тому, що головне завдання, з яким його послали до Константинополя, полягає в тому, щоб утримати росіян подалі від

Туреччини, а не створювати ідеальні умови існування для турецьких християн. Він виявляється більш росіянином, ніж Ігнат'єв". Солсбері по дорозі на конференцію отримав розпорядження заїхати до Берліну. Там він мав довести, що було б розсудливо надати Туреччині ще один термін для виконання нею реформ і що коли пізніше стане необхідним вжити щодо неї деякі заходи залякування, то ця задача має бути виконана колективно Європою, а не виключно однією Росією. Але Німеччина дала зрозуміти, що Росія не доведе справу до війни [4.-С.437-439].

Отже, у перших числах грудня, конференція відкрилась. Крім Солсбері, Англію репрезентував посол Елліот. Інструкції, що отримав Солсбері 20 листопада від уряду, виключали будь-які примусові дії проти Туреччини, але 27 листопада вони були дещо змінені. Туреччина могла бути тимчасово окупована у тому разі, якщо відмовиться від усіх пропозицій реформ. Але Англія тут бажала не покарати Туреччину, а таким оригінальним чином не дати Росії напасти на неї. У своєму листі до Солсбері від 1 грудня, прем'єр-міністр дав йому інструкцію оголосити, що Англія не виключає окупації Туреччини, але з мовчазного погодження останньої. Якщо Туреччина погодиться, то Австро-Угорщина і Росія не повинні цим скористатись. Солсбері мав зробити так, щоб Туреччина погодилась на англійську окупацію. 22 грудня на засіданні англійського уряду було вирішено, що головне на той момент було не примушувати Туреччину і не дозволяти іншим це робити, але використовувати дружній вплив і переконання. Приїхавши до Константинополю, Солсбері одразу зрозумів, що без примусу турки на реформи не підуть. Крім того, посол Елліот дуже заважав йому своїми туркофільськими промовами. Таким чином, місія Солсбері фактично з самого початку була приречена на невдачу [4.-С.439-440].

Як тільки конференція відкрилася, було поставлено питання про допущення Туреччини. Англія відповіла за нього позитивно, Росія – негативно. Лише 24 грудня вона (ХТО ?) була повідомлена Туреччині, і конференція опинилась у повному зборі. Держави вимагали деяких територіальних прирощень для Сербії і Чорногорії. Вони бажали, щоб Боснія і Герцеговина отримали автономне управління, губернатора, який би призначався султаном на 5 років за погодженням з державами, туземну міліцію і вільне розпорядження половиною своїх прибутків. Держави виявили також побажання, щоб в цих областях єдиною офіційною мовою слугувала мова місцевого слов'янського населення. Згідно з їх планом, з усієї тією частиною Болгарії, яка розташована на північ від Балкан, повинні були поступити так само, як з Боснією і Герцеговиною. В іншій частині Болгарії планували створити муніципальні, адміністративні, фінансові, судові і дипломатичні військові установи, які б забезпечували захист населення від усякого свавілля. До проведення реформи під контролем міжнародної комісії вказані провінції мали бути зайняті бельгійськими військами [2.-С.65-66].

Але 30 грудня Туреччина відкинула цю програму і була вироблена інша. Згідно з нею питання про територіальні прирощення для Сербії і Чорногорії відкладалось до нових переговорів, Туреччина погодилась радитися з великими державами відносно вибору губернатора Боснії і Герцеговини лише впродовж п'яти років, відмовлялась від поділу Болгарії на дві частини, вимагала, щоб в автономних провінціях міліція не обиралась виключно з християн, щоб турецька мова використовувалась там нарівні зі слов'янською. Англія надавала Туреччині тримісячний термін для виконання запропонованих реформ і допускала, щоб Туреччина була представлена у міжнародній комісії з контролю. Ці нові вимоги були сформульовані 15 січня 1877 р. Сам Лондон при цьому не порадив Туреччині піти на поступки, а заявив її уряду, що покладає на нього повну відповідальність у випадку його відмови. З іншого боку, Англія повідомила про своє рішення не брати участі в будь-якій примусових діях щодо Туреччини, тому султан і його радники були впевнені, що у випадку війни з Росією англійський флот захистить їх. Тому 20 січня Туреччина категорично відкинула останні пропозиції конференції. Конференція провалилась, і всі делегати залишили Константинополь. Всі чекали реакції Росії.

31 січня 1877 р. Європа ознайомився з циркулярною нотою канцлера Горчакова, в якій він підкреслював, що якщо Європа не хоче примусити Туреччину до реформ, Росія сама це зробить. Англія, що не бажала російсько-турецької війни, взяла на себе роль посередника для підписання миру між Туреччиною і Сербією. Мир, підписаний 1-го березня, забезпечував князівству status quo ante bellum. Росія, зі свого боку, теж не бажала війни, тому у лютому 1877 року Ігнат'єв був посланий до європейських столиць з метою досягти домовленості, якої не вдалося досягти у Константинополі [4.-С.439-443]. Як наслідок, 31 березня було підписано

Лондонський протокол, який вимагав від Туреччини проведення реформ. Цим своєрідним маніфестом шість великих держав формально пропонували Туреччині як скоріше домовитись з Чорногорією, відмовившись від претензій на спірну територію і на ділі виконати реформи, на яких стільки разів наполягала Європа. Вони запропонували перевести на становище мирного часу турецьку армію, попередили, що мають намір ретельно спостерігати через своїх представників у Константинополі і своїх місцевих агентів за тим, як будуть виконуватися її обіцянки. Держави заявили, що коли з вини Туреччини буде тривати те становище нездужання, яким страждає Схід, “подібний стан справ буде несумісний з їх інтересами і інтересами Європи в цілому”. “В цьому випадку вони залишали за собою право разом домовитися про засоби, які вони знайдуть найбільш придатними для забезпечення добробуту християнського населення і інтересів загального миру” [15.-С.156-158].

Хоч Англія підписала протокол, але здавалось, хотіла позбавити його будь-якого сенсу і значення. Бо окремою декларацією від того ж числа оголосила, що буде вважати протокол позбавленим сили у випадку, коли мета, яку поставили для себе держави, а саме – роззброєння Туреччини і Росії і підписання миру між ними, не буде досягнута. Крім того, було прийнято рішення про заміну посла Елліота на Лейярда, ще більшого туркофіла. Все це фактично нейтралізувало підпис Англії під протоколом, підбадьорило її, вплинуло на її відмову прийняти умови Лондонського протоколу. Щоправда, нотою від того ж числа Росія зробила війну неминучою. З квітня протокол і російська нота були вручені Туреччині. 11 квітня Туреччина відкинула Лондонський протокол, а 24 квітня Росія оголосила їй війну [14.-С.16].

Таким чином, почалась російсько-турецька війна, а разом з цим постало питання про те, яку позицію Англія має зайняти в цьому конфлікті. Офіційно Англія зайняла нейтральну позицію. Нота голови Форин офіс лорда Дербі від 6 травня була досить різкою і доводила, що Росія не побажала рахуватися з тими досить реальними шансами на мир, які Європа мала до останнього часу, і що своїми насильницькими діями вона сама себе поставила поза європейського концерту. Англія в цій ноті вирішила обмежитись висунення вимог Росії, щоб у війні, яка розпочалась, вона не зробила шкоди англійським інтересам, тобто не торкалась Константинополю, протоків, Єгипту та Суєцу [11.-С.592-593].

Але Дізраелі, який вважав, що Англія мала бути завжди готова до війни, активно готував країну до цього, не відмовлявся і від посередництва Англії у конфлікті. Кабінет одразу розподілився на прибічників війни і миру. Так, міністри, які не погоджувались з Дізраелі, отримали назву “група трьох лордів”. Це були міністр колоній Карнарвон, Солсбері і Дербі. Карнарвон писав Солсбері: “Дізраелі, наскільки це залежить від нього, планує добиватися того, щоб ми взяли участь у війні на боці Туреччини”. Коли ж в кінці березня Карнарвон побував у Віндзорі, його тривога посилилась. Вів писав Солсбері, що Дізраелі хоче позбавитися незгодних з його політикою міністрів, і повністю схилив на свій бік королеву Вікторію; що вона готова до вступу у війну і скоріше складе з себе корону, ніж змириться з російською образою (тут малась на увазі можлива перемога Росії у війні) [10.-С.120-121].

8 червня Росія погодилась на умови англійської ноти, але ситуація могла змінитися кожену хвилину, і тоді потрібно було б діяти швидко і рішучо. Тому Дізраелі встановив з послом у Туреччині Лейярдом особистий таємний зв'язок. Він надавав йому вказівки, в обхід і таємно від Дербі і Форин офісу. Одночасно Англія шукала союзників у майбутній війні проти Росії. Почались переговори з Австро-Угорщиною про укладення союзу, але австро-угорський уряд заявив, що країна не готова в даний момент до військової акції проти Росії [14.-С.18].

Коли Росія стрімко пересікла північну Болгарію, форсувала балканські перевали і просунулась вперед настільки, що на середину липня вже погрожувала сполученню між Адріанополем і Константинополем, Англія зробила перше попередження Росії, що у випадку введення її військ до Константинополя, вона почне війну з нею, і вперше за час війни послала свій флот у Безікську бухту. Дізраелі розробив план окупації Дарданелл, який, проте, було відкинуто кабінетом. 16 липня він писав королеві Вікторії, що нині Англія не може завадити Росії захопити Константинополь, і єдиною гарантією тут могло бути захоплення Дарданелл, але з дозволу султана. 21 липня Дізраелі примусив кабінет погодитися оголосити війну Росії, якщо та захопить Константинополь без обіцянки відвести після того свої війська. Напруга на час спала із-за подій біля Плевни, яку росіяни не могли ніяк захопити, що зменшувало загрозу Константинополю. Здавалось, що війна припиниться на зиму і поновиться навесні. 15 серпня Дізраелі намагався добитися від кабінету рішення заявити росіянам, що Англія вступить у війну, якщо ті почнуть черговий наступ проти турок, тобто не залишиться нейтральною до

подій майбутньої компанії. Кабінет відкинув це. Тоді Дізраелі послав свого емісара до царя (про що знала лише королева) оголосити таку позицію Англії [11.-С.598-601].

Невдачі під Плевною дали Дізраелі ідею запропонувати англійське посередництво на умовах вирішення болгарського питання на засадах Лондонського протоколу і поступки Бесарабії Росії. При цьому коли б турки погодились, а росіяни – ні, Англія оголосила, що відмовиться від нейтралітету і надасть Туреччині матеріальну допомогу у випадку загрози Константинополю. 5 жовтня кабінет відкинув і цей проект. Про розбіжності у кабінеті щодо позиції Англії в російсько-турецькій війні яскраво свідчать слова прем'єр-міністра королеві про те, що серед дванадцяти його членів є сім різних партій і думок щодо урядового курсу. Але 10 грудня російські війська узяли Плевну. Це був перелом у війні. Виникла реальна загроза захоплення Константинополя Росією. Дізраелі добився скликання парламенту раніше терміна і запропонував на обговоренні проекти направлення військ до арени бойових дій і британського посередництва. 17 грудня кабінет Дізраелі отримав вотум довіри. Англія заявила, що не допустить захоплення Константинополя і введе свій флот до проток [11.-С.602-605].

19 січня Росія і Туреччина підписала Конвенцію про перемир'я. Дізраелі зажадав від обох сторін дотриматися в ній умов попередніх трактатів 1856 та 1871 рр. Він доводив, що всі держави, що підписали останні, повинні бути залучені до врегулювання не вирішених ще східних справ [4.-С.448]. 21-23 січня на засіданнях кабінету Дізраелі знову запропонував розпочати переговори з Австро-Угорщиною і послати ескадру адмірала Хорнбі до Дарданелл. Міністри Карнарвон і Дербі подали у відставку [11.-С.608]. 20 січня росіяни несподівано увійшли в Адріанополь, а через місяць просунулись впритул до Константинополя. 31 січня Туреччина оголосила про свою готовність вести переговори з Росією без посередників. Було підписано Адріанопольську угоду, яка припиняла військові дії і окреслювала засади майбутнього мирного договору. Відновлення миру повинно було відбутися на наступних умовах: незалежність і територіальне прирощення Сербії і Румунії, територіальне прирощення Чорногорії, перетворення Болгарії у автономне князівство, адміністративна автономія для Боснії і Герцеговини та інших християнських провінцій, військова контрибуція тощо.

Але Росія, незважаючи на перемир'я, пересікла демаркаційні лінії і знову створила загрозу Константинополю та протокам. 12 лютого голова Форин офіс лорд Дербі застеріг російського посла Шувалова від захоплення Галліпольського півострова і лінії на північ від Константинополя. Це означало б захоплення проток і міста, погрожуючи при цьому війною [14.-С.20]. У підкріплення цього, 14 лютого англійський флот – 6 броненосців адмірала Хорнбі – з досить значним десантним корпусом, яким командував лорд Непір, а начальником штабу був Г. Уолслі, пройшов через Дарданелли і 15 лютого став на якор у Принцевих островів (Мармурове море). Росія утрималась від введення військ до міста. Це свідчило про рішучу налаштованість Англії почати війну з Росією. І справді, адміралу Хорнбі були надані інструкції відкривати вогонь, якщо Росія почне захоплення протоків. Але ситуація з Константинополем була іншою. Хорнбі було наказано не відкривати вогонь, якщо росіяни увійдуть до міста, а посла Росії попередили, що якщо Росія захопить місто “без дозволу султана”, то Англія розірве з нею дипломатичні відносини [10.-С.609-610]. Яку мету переслідувала Англія, фактично дозволивши Росії захопити Константинополь? Більш вірогідно, що цим вона перевіряла Росію, її готовність та рішучість до подальшого ведення війни, і знову ж залякувала можливістю війни з собою. Як би там не було, але Росія так і не пішла вперед. Вона припинила наступ і 3 березня підписала з Туреччиною прелімінарний Сан-Стефанський договір.

Англія одразу відкрито заявила, що Сан-Стефанський договір є несумісний з англійськими інтересами і активно почала тиснути на Росію, щоб та кардинально переглянула його, погрожуючи в противному випадку війною [16.-С.57-58]. Що ж містилося в цьому документі? Згідно з ним, Болгарія звільнялась від турецького панування, відновлювалась як національна держава, Сербія, Чорногорія та в Румунія теж отримували повну незалежність, а Боснія і Герцеговина – автономію. Питання про протоки не ставилося. Крім того до Росії переходили деякі важливі турецькі пункти у Малій Азії [15.-С.159-173]. Положення про Болгарію і про малоазійські міста – ось що найбільше роздратувало Англію.

3 березня 1878 року у відповідь на пропозицію Німеччини скликати конгрес у Берліні, Англія заявила, що може погодитися на нього лише в тому випадку, якщо це зібрання зможе розглянути і оцінити Сан-Стефанський договір у всій його сукупності. Почались англо-російські переговори, що тривали два тижні. 26 березня Росія повідомила на конгресі, що не повідомить тих умов договору, які торкалися головним чином її і Туреччини. 27 березня

Дізраелі у відповідь змусив кабінет схвалити нові рішучі заходи. Було вирішено перекинути війська з Індії у Середземне море для захоплення Кіпру та порту Іскендерон-Александри на південно-східному узбережжі Туреччини. Лорд Дербі був проти і 28 березня подав у відставку. Новим головою Форин офіс став Солсбері. Його призначення свідчило про твердість урядового курсу, що тоді проводився [11.-С.610]. Прем'єр-міністр офіційно оголосив про набір резервістів, посилив флот біля Принцевих островів, з великим галасом надав наказ перекинути в Туреччину війська з Мальти і 1 квітня наказав голові Форин офіс Солсбері розіслати по європейських столицях досить жорстку ноту, в якій Англія доводила, що Сан-Стефанський договір ставить Чорне море під повне панування Росії, залишає Туреччині лише примарну незалежність і тому не сумісний з її законними інтересами. Росія була вимушена поступитися [13.-С.239]. 7 квітня канцлер Горчаков направив ноту до Форин офісу, в якій просив повідомити про головні зміни, яких повинен був зазнати Сан-Стефанський договір. Дізраелі хотів встановити попередню угоду щодо цих змін з Францією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією, але боявся, що втратить час, дасть можливість Росії і Німеччині домовитися. 17 квітня Дізраелі оголосив про перекидання 7 тисяч індійських військ на Мальту. Цей крок опозиція визнала неконституційним, але він вразив Росію. Як наслідок, остання визнала право великих держав обговорювати ті пункти Сан-Стефанського договору, які торкались змін трактатів 1856, 1871 рр., тобто мали загальноєвропейське значення. Було досягнуто угоди про скликання конгресу в Берліні [4.-С.451-454].

З 29 квітня по 30 травня Англія вела складні переговори з Росією щодо поступок. Для неї головним злом у Сан-Стефанському договорі були два пункти: досить велика Болгарія (від Дунаю до Егейського моря і від Чорного моря до Охридського озера) і досить значні малоазійські територіальні придбання Росії. У ході переговорів стало зрозуміло, що хоч болгарські пункти будуть рішучо переглянуті, у договорі є два пункти, які цар ніколи не перегляне – Бессарабія і Батум-Карс. Важливо підкреслити, що Бессарабія не хвилювала Англію, але Батум-Карс мав для неї дуже важливе значення. Росія ніколи б не погодилась віддати Батум-Карс. Але ці володіння Росії створювали постійну загрозу для Туреччини, а цього не можна було допустити. Дізраелі майстерно знайшов вихід з цієї, здавалось, тупикової ситуації. Англія мала компенсувати втрату Туреччиною Батум-Карса придбанням собі Кіпру! Володіння цим островом давало можливість контролювати Батум-Карс і захистити Туреччину від атаки з цього напрямку. 26 травня Туреччина попередньо погодилась в обмін на оборонний союз з Англією, уступити їй Кіпр і охорону християнських суб'єктів імперії в Малій Азії. Сам договір було таємно підписано 4 червня [11.-С.614-615].

30 травня англо-російські переговори закінчилась підписанням таємного меморандуму поступок Росії на користь Англії. Згідно з ним Болгарське князівство буде скорочено на дві третини, відокремлено від Егейського моря, обмежено границями Балкан, значна її частина – західна - буде знову поставлена під безпосередню владу султана, а інша частина, що знаходиться на південь від Балкан, буде наділена лише широкою адміністративно автономією і буде мати християнського губернатора, що буде призначатися з ухвалення Європи на 5 (10) років. Про допуск сюди турецьких військ повинен був вирішити конгрес. Князівство ділилось на дві частини: На користь Австро-Угорщини Англія вимагала, щоб кордон північної Болгарії не пересікав р. Мораву, підтримувала анексію Боснії для Австро-Угорщини. В особливій ноті, що додавалась до меморандуму, Солсбері зробив такі застереження:

- 1) про необхідність передати на розгляд Європи питання про організацію Болгарії;
- 2) про тривалість російської окупації Болгарії;
- 3) про назву, яку слід було дати південній Болгарії;
- 4) про судноплавство по Дунаю;
- 5) про чорноморські протоки.

Англія погодилась знову передати Росії Бессарабію, поступилася їй Батумом – Карсом в обмін на обіцянку більше не захоплювати володіння Туреччини в Азії [15.-С.176-180].

Крім того, 6-го червня Англія підписали угоду з Австро-Угорщиною про спільні дії на конгресі проти Росії. Успіхи у дипломатичній грі дозволили англійському уряду добре підготуватися до відстоювання своїх інтересів на майбутньому конгресі [10.-С.123].

На Берлінському конгресі, який відкрився 13 червня, Англію представляли Дізраелі і Солсбері. Англійського прем'єр-міністра цікавили три речі: султан повинен отримати повні військові права в південній Болгарії; кордони останньої по Балканам повинні бути прокладені так, щоб турки могли контролювати життєво важливі шляхи; південна Болгарія повинна

отримати назву Східна Румелія. 22-26 червня тривали дебати по Болгарії. Як наслідок, Англія і Австро-Угорщина перемогли Росію. Нове Болгарське князівство, що створювалось, було обмежене Балканами, за виключенням заходу, де йому залишали разом з м. Софія невеличку територію на південь від гір. Таким чином, територія Болгарії, визволеної з-під влади Туреччини, скоротилась з 163 до 64 тисяч кв. км, з 4 мільйонів мешканців до 1,5 млн. Узбережжя Егейського моря було вилучено зі складу Болгарського князівства. Замість двох років, російська окупація Болгарії повинна була тривати 9 місяців. Організація Болгарії мала проходити не під виключним наглядом російського комісара, а під наглядом європейської комісії. Англія підтримала необхідність окупації Боснії та Герцеговини Австро-Угорщиною, політичну незалежність Румунії шляхом заборони права російським військам проходити через неї, змусила віддати їй гирло Дунаю і о. Зміїний, а також компенсацію від Росії. Але Румунія втратила Бессарабію [7.-С.461-463].

Безумовно, що російські представники спиралися, як тільки могли, всім цим вимогам, але кожного разу, коли вони висловлювали небажання піти на англійські вимоги, Дізраелі погрожував війною [10.-С.125-126]. 13 липня було підписано Берлінський договір, який юридично закріпив всі домовленості [15.-С.181-206]. Його підписання було великою перемогою Англії, перемогою, якої вона досягла, не втративши жодного солдата. Це була дипломатична перемога, перемога зовнішньополітичного курсу Англії.

Таким чином, у політиці Англії щодо Східного питання 1875-1878 рр. спостерігається сплетіння колоніальних і європейських інтересів цієї країни. Вирішальну роль тут грали англійські колоніальні інтереси в Малій Азії та північній Африці. Саме вони головним чином керували діями Лондону в Європі під час Східної кризи. Протидія Росії на Балканах диктувалась бажанням Англії завадити посиленню свого традиційного ворога на морі і на суші в разі захоплення ним чорноморських протоків та шляху до Індії. Тому Англія підтримувала Туреччину, чий володіння були безпосередньо розташовані в цих регіонах, проти Росії. Отже, англійська політика в Європі під час Східного питання була проявом світової політики Англії, яка була спрямована на захист її колоніального статусу.

Безумовно, що інтереси Англії в Європі теж впливали на її політику під час Східної кризи. По-перше, Лондон намагався завадити Росії скористатися черговим загостренням на Балканах для поширення свого впливу на цей регіон, а по-друге – не допустити відродження союзу так званих північних держав – Росії, Німеччини та Австро-Угорщини.

Крім зовнішніх факторів, які впливали на політику Англії щодо Східного питання були і внутрішні. Події 1876 р. у Болгарії зробили Східне питання не тільки головною проблемою англійської зовнішньої політики на той час, але і поставили його на перше місце у політичному житті країни. Саме тоді суспільна думка Англії як ніколи впливала на політику уряду, поставила останній в залежність від себе. Кабінет Дізраелі був вимушений маневрувати між опозицією, парламентом, пресою. Певний вплив на англійську політику мали і особисті симпатії голови та членів уряду, відсутність єдиної думки щодо того, як Англія мала діяти у конкретних ситуаціях. Нарешті, політика Англії щодо Східного питання продемонструвала, що Лондон був готовий, якщо це буде потрібно, діяти рішуче за допомогою не тільки дипломатичних, а й військових методів.

Під час Східної кризи 1875-1878 років Англія не поступилася таким своїм принципом у міжнародних відносинах як відмова від участі у блоках та союзах держав, уникнення довгострокових зобов'язань зі свого боку. Цей принцип вважається основною рисою політики "блискучої ізоляції".

Джерела та література

1. Большая советская энциклопедия. – М., 1972. – Т. 2.
2. Тэйлор Д.П. Борьба за господство в Европе. 1848-1918. – М., 1958.
3. Захаров С.В. Англия в 1870-1914 гг. – М., 1946.
4. Дебидур А. Дипломатическая история Европы. – Ростов-на-Дону, 1995. – Т. 2.
5. Галеви Э. История Англии в эпоху империализма. – М., 1937.
6. Галкин И. Англия в 1870-1914 гг. – М., 1952.
7. Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – СПб., 1995.
8. Тодорова М.Н. Англия, Россия и танзимат. – М., 1983.
9. Виноградов В. Британский лев на Босфоре. – М., 1991.
10. Трухановский В.И. Б.Дизраэли // Вопросы истории. – 1990. – №2.
11. Blake R. Disraeli. – N.Y., 1968.
12. Гладстон В. Болгарские ужасы и Восточный вопрос. – СПб., 1876.
13. Мижухев П.Г. Политическая история Англии в XIX ст. – СПб., 1907.

14. 100 лет освобождения балканских народов от османского ига // Материалы международной научной конференции в Москве 13-15 мая 1978 г. – М., 1979.
15. Сборник договоров России с другими государствами, 1856-1918. – М., 1952.
16. Haigh A. Congress of Vienna to common market. An outline of British Foreign Policy 1815-1972. – L., 1973.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the position of Great Britain during the Eastern crisis of 1875-1878 years, whether it had features of so called policy of “splendid isolation” which was held by this country in the 2nd part of the XIXth century.